

Науково-дослідний центр "Часи козацькі"
Українське товариство охорони пам'яток історії та культури
Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК
Історико-культурна асоціація "Україна-Туреччина"
Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України

**НОВІ
ДОСЛІДЖЕННЯ
ПАМ'ЯТОК
КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ
В УКРАЇНІ**

**Збірник
наукових статей**

Випуск 23

Київ - 2014

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Центру пам'яткознавства
НАН України і УТОПІК
(протокол № 6 від 10 червня 2014р.)*

Редакційна колегія:
Титова О. М. (відповідальний редактор)
Біляєва С. О., Виногородська Л. І., Івакін Г. Ю.,
Константинов В.О., Сенченко Н. М., Супруненко О. Б.,
Терпиловський Р.В., Франчук В.Ю.

Адреса редакції:
01015, м. Київ, вул. Лаврська, 9, корп. 19,
тел./ф.: (044)280-64-69; e-mail: m-center@ukr.net

*Видання зареєстровано
Міністерством юстиції України
(Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації -
серія КВ № 16328-4800Р від 02.02.2010 р.)*

Переяславська фортеця XVIII ст.

За останні десятиліття значно активізувались наукові пошуки, присвячені дослідженню фортифікаційної спадщини пізнього середньовіччя і ранньомодерного часу в Україні. Звертається увага не лише на мальовничі руїни мурованих замків, а й на українські міста, які мали дерев'яно-земляні та земляні укріплення.

Виникнення і розвиток міського оборонного зодчества, його трансформації складають важливу частину історії Переяслава. Невелика розробка М.А. Максимовича започаткувала дослідження історії переяславської фортеці XVII-XVIII, хоч автор і не ставив собі такої мети, а скоріше надавав перевагу давньоруській історії міста [28]. Істотний внесок у вивченні даної тематики зробили праці В.О. Харламова, М.Г. Васильєва, Л.М. Набок і О.В. Юрченка [8, 186-190, 215-220; 10; 33; 49; 52]. Окремими питаннями чи загальними аспектами проблеми займалися Л.А. Пляшко; Д.А. Тетеря; М.І. Сікорський; В.В. Вечерський [8, 167-168; 12, 73-75, 77; 16, 19-21; 41; 47, 48-50; 49]. Значну роль у вивченні фортифікації Переяслава відіграють плани міста XVIII-XIX ст., різноманітні писемні джерела XVII-XVIII ст. та археологічні дослідження. Археологічне вивчення укріплень Переяслава було започатковане розкопками Б. О. Рибаківа (1945 р.), М. К. Каргера і П. О. Раппопорта (1951-53, 1956 рр.) та М. І. Сікорського (1955 р.). У подальшому фортечні укріплення досліджували Р.О.Юра, М. І. Сікорський, Ю. С. Асєєв (1960 р.), Р.О.Юра (1961 р.), М. І. Сікорський, Є. В. Махно, Г. М. Бузян (1979 р.), Г.М. Бузян, М. М. Буйлук, М. Т. Товкайло (1988 р.), Д. А. Тетеря (2005 р.), М. Т. Товкайло, Д. А. Тетеря, О.В. Колибенко, О.В. Юрченко (2010 р.).

Планувальна система Переяслава повністю зберігала свою давньоруську основу: місто залишалося розділеним валами й ровами на дві непропорційні щодо своєї площі частини [52, 155]. Територія колишнього дитинця, розміщеного на місі при злитті рр. Трубіжа й Альти, залишалася найкраще захищеною частиною міста. Його площу окремі дослідники визначають у 8 або 10 га [8, 79; 16, 19; 41, 44; 49, 141]. Використання космоснімків сучасного Переяслава, дозволило точніше вирахувати площу - до 13,8 га, периметр оборонних валів - до 1,5 км, довжину (з півночі на південь) - до 469 м і ширину (з заходу на схід) - до 406 м. Для позначення цитаделі у тогочасних документах застосовувалося кілька назв —«Кріпость»,«Верхній город», «Вишній город», «Замок» [2, 16; 37, 42; 41, 43, 45]. Останню назву місцеві жителі, вживали аж до початку ХХ ст. [20, 12]. Схожа ситуація була в Лубнах, Любечі і Ніжині [41, 43]. Слід зазначити, що Верхнє місто не відповідало прямому значенню своєї назви, оскільки лежало в майже однакових висотних умовах разом з іншою частиною міста, але традиційно отримало саме таку назву. На території Верхнього міста знаходилися, військові, продовольчі, ремісничі, господарські та культові об'єкти, розмішувалися двори як визначних людей, так і простих жителів. Головних вулиць дві, орієнтованих з півночі на південь [41, 45]. Поблизу Успенської церкви і Спаських воріт у північній частині розташований майдан, який до розміщення

московського гарнізону відігравав роль ринкового.

Друга частина міста - колишній давньоруський посад, мала довжину (з півночі на південь) - 1 км, ширину (з заходу на схід) —1,1 км, периметр оборонних валів -3,2 км, площу — 90 га. Зустрічаються інші, більш ранні визначення площі в 66 і 80 га [8,79; 10, 82; 15, 20; 33, 268]. На противагу Верхньому місту посад називали «Нижнім городом» або «Черкаським городом» [2, 292; 36, 59, 206]. На території Нижнього міста концентрувалися двори козаків і міщан, розміщувалися садиби визначних людей, торгові, ремісничі, господарські, військові та культові об'єкти. Вулиці розходилися віялоподібно з півдня на північ і перетиналися іншими вулицями з заходу на схід. Головні вулиці - Київська та Довгомостенська [41, 49, 50, 51]. В південно-західній частині, поруч із замковим ровом, знаходився ринковий майдан.

Після Андрусівської угоди 1667 р. значення Переяславської фортеці зростає, відтоді вона стає прикордонною. Її стратегічне завданням полягало в прикриванні Києво-Печерської фортеці з південного флангу від можливого нападу ворога, що продовжувалося протягом усього XVIII ст. [10, 82]. На початок XVIII ст. фортеця ще зберігала дерево-земляні укріплення, які дісталися їй у спадок від попереднього століття, що добре відображено в розписному списку Переяслава 1701 р. [50]. Єдиним фортифікаційним нововведенням серед оборонного поясу міста були «вывод, 2 раската» - тобто, равелін з двома бастионами, які входили до укріплень цитаделі. Загалом, оборонний пояс фортеці на той час виглядав досить архаїчно у порівнянні із європейськими та деякими західноукраїнськими містами, укріплення яких мали бастионну систему захисту.

У часи Північної війни Переяславська фортеця вступає в нову фазу свого розвитку. Причиною стала «мода» на європейську бастионну систему фортифікації, котра поширилася на Лівобережній Україні завдяки реформам російського царя Петра I. Проте існує думка, що земляні укріплення фортеці ще з часів свого відновлення наприкінці XVI ст., були побудовані з елементами такої фортифікації, яку принесла сюди польська адміністрація [8, 187; 33, 267, 268]. Але, як показують останні дослідження, перші бастионні укріплення постають лише на західноукраїнських землях із 60-х рр. XVI по початок XVII ст. [7, 29; 19, 51]. Зокрема, вони існували у Львові, Замості, Збаражі, Жовкві, Бродях, Нових Стрілищах, Бережанах та багатьох інших населених пунктах [7, 29; 19, 52-54]. Однак дозволити собі реалізувати весь комплекс бастионної системи могло тільки заможне місто. Тому відбудований після тривалого занепаду Переяслав (у 1585 р.) не міг рівнятися з такими містами та й перебував досить далеко від новітніх культурних імпульсів. Міські старости не вбачали великої необхідності у вдосконаленні фортифікації, принаймні, поки що такі факти відсутні. А традиційний ворог - татари, московита, турки не спонукали до швидких темпів введення нових елементів військово-інженерного мистецтва. До того ж, велику роль відігравали давні місцеві традиції дерев'яного оборонного будівництва.

Перші заходи з оновлення укріплень Переяслава проводилися в 1709 р. [5, 509; 41, 37]. Будівельні роботи торкнулися обох оборонних поясів міста, але наскільки довго вони продовжувалися - невідомо. Валу переяславської цитаделі надали форму неправильно зімкнутого багатокутника з великими та малими бастионами (больверками). Кожен рондель, на якому стояли башти, перебудовувався в бастион [21, 430]. Вали досягали висоти 3-4 сажнів (=6,4-8,5 м), а якщо рахувати з дна рову, то - 8-

8,5 сажнів (=17-18 м) [31, 20-21]. Однак стара дерев'яна стіна XVII ст. з баштами була залишена і відремонтована [41, 37]. Слід зауважити, що модернізація укріплень фортець Гетьманщини не призводила до знищення попередніх, а навпаки, старі дерев'яні укріплення відновлювалися разом із будівництвом нових. Типовим прикладом у цьому відношенні, окрім Переяслава, можуть бути Полтава, Чернігів, Суми, Глухів, Харків [13, 12; 14, 85; 17,23-24; 23,74; 30,160; 41,37]. Таким чином, фортифікація Переяслава, як і багатьох інших лівобережних міст, стала своєрідним слайвом, в якому змішалися загальноєвропейські та місцеві традиції цієї галузі військової справи.

Та вже у 1723 р. київський генерал-губернатор І. Ю. Трубецької доповідав царському уряду про поганий стан укріплень Переяслава [41, 37]. У березні того ж року, за наказом Генеральної Військової Канцелярії проводилися ремонтні роботи під керівництвом переяславського полкового осавула Л. В. Коломійченка за кресленнями інженера Ламота де Шампія і перекладача Григорія де Рівера, надісланими з Москви [26, 80-81; 38, 153]. Не виключено, що фортифікаційні роботи могли стосуватися й Нижнього міста. У грудні 1724 р. за наказом Військової колегії до України відряджено інженер-майора де Кулонга, який мав оглянути стан фортець Полтави, Переяслава, Чернігова, Ніжина і Переволочної [10, 82-83; 15, 35]. Він розробив проект і склав кошторис Переяславської фортеці, відповідно до яких у Верхньому місті збудовано нові приміщення цейхгаузу та порохового складу [10, 83; 33, 272]. Корпусний бригадир З. Зибін у березні 1727 р. складає план і профіль оборонної огорожі цитаделі після проведених робіт [33, 272, 12, 73]. Саме тоді Кріпость набула регулярного вигляду з наступною ліквідацією дерев'яних укріплень. Вона мала десять земляних бастионів: три великих, п'ятикутних (Спаський, Пречистенський, Єфремівський) та сім малих (4 п'ятикутних, 2 чотирикутних і один у вигляді редану (трикутний) - Михайлівський). Бастиони поділялися на два основні типи — суцільно-насіпні, котрі переважали, та порожні (Спаський, Єфремівський). Останні являли собою п'ятикутний вигин валу з порожньою серединою та відкритою горжею і потребували набагато менше часу на спорудження та фінансових затрат [19, 52]. Схили валу повністю задерновувалися, для запобігання розмиву та сповзанню, що підтверджується фактом пожежі 1748 р., під час якої вогонь з Нижнього міста перекинувся на замковий вал, запаливши трав'яний покрив. Солдати гарнізону, котрі в цей час гасили вогонь, знаходилися безпосередньо на валу [3, 469]. Стіни під час пожежі не згадуються. Швидше за все, їх на той час вже не існувало. Із креслення З. Зибіна бачимо, що вал мав бруствер, ледь виділений банкет та широкий валганг. Апарелі влаштовувалися навпроти горжі двох бастионів (Брянський, Пречистенський) північної частини Кріпості. Куртину між Пречистенським та Єфремівським бастионами прикривав п'ятикутний равелін — колишній перебудований вивід. Через нього, за допомогою двох містків (можливо, перекидних), Верхнє місто сполучалося з Нижнім. На плані частково показаний широкий рів. В центральній частині він мав більш глибоке дно, ніж по краях. Равелін також оточувався вужчим ровом, котрий сполучався з головним.

У зв'язку з російсько-турецькою війною 1735-1739 рр. Військова колегія в 1737 р. видала спеціальний наказ, за яким усі поруйновані від недогляду фортечні укріплення в українських містах повинні ремонтуватися. За цим наказом протягом 1738—1742 рр. відбувався ремонт і відновлення укріплень в Переяславській фортеці

[41, 38]. У роботах брав участь відомий фортифікатор, інженер-майор Данило де Боскет. На основі проведених робіт складено плани міста, датовані 1739 р. і 1740 р. [12, 73, 74]. Останній створено Д. де Боскетом. Разом з планом фортеці Д. де Боскет подав креслення кількох її оборонних профілів, що дає можливість уявити загальний вигляд укріплення.

Обидва плани показують нам не лише фортечний фронт Верхнього міста, але й укріплення Черкаського города (Нижнього міста). За планами видно, що усі цитадельні бастіони збільшуються в розмірах, змінюючи свої обриси. Цейхаузський і Селіванівський бастіони трубізької сторони також стали крупнішими, зберігаючи примітивне чотирикутне окреслення. Трикутний Михайлівський редан стає також чотирикутним бастіоном, усі інші зберегли п'ятикутну форму. Валу «Черкаського города» з боку Трубіжжя надали форми ламаної лінії. Навпроти Київського передмістя він мав п'ятеро великих 5-6-кутних бастіонів. Усі фортечні бастіони були суцільно-насіпними, лише Спаський - цитадельний та два бокові бастіони Нижнього міста - порожніми. Загалом цитадельні бастіони трубізької та альтицької сторони мали невеликі розміри через брак вільної території, адже досить близько підходили до берегів річок. Низинне положення міста найкраще підходило для побудови укріплення з елементами голландської фортифікаційної школи, а точніше - за її староголландським варіантом [19, 54; 54, 61, 62]. Як не намагалися інженери-фортифікатори надати Переяславській фортеці «правильних» форм на взірць європейських, вони завжди були залежні від навколишнього рельєфу, до якого прив'язувалися фортифікаційні споруди. Мисове положення Кріпості, затиснутість у вузькому межиріччі Нижнього міста не давали бастіонній системі, на зразок голландської, необхідного простору з її цілим рядом додаткових прибудов для збільшення кількості оборонних рубежів. Тому подальша модернізація проводилася шляхом переробки старих укріплень чи прибудови верків у місцях найбільшої небезпеки.

Ламаними лініями огинали укріплення обох частин фортеці широкі обводнені рови. Положення Переяслава в низькому місці, біля річок і факт наявності на його площі неглибокого залягання верхнього водоносного шару, дозволяло це зробити. Археологічні дослідження в 1979 р. котловану під приміщення музею Дружби народів на пл. Переяславської Ради дали змогу дослідити частину рову Кріпості. Зачистка південно-західної стінки котловану, на відстані приблизно 80 м на північний схід від Успенської церкви, дозволила встановити північно-західний Профіль рову та нижньої частини цитадельного валу. Глибина досліджуваної ділянки рову складала 6-7 м від сучасної денної поверхні, ширина у верхній частині - 10 м, висота збереженої нижньої основи валу - 1,0-1,2 м [43, 51]. На дні рову з східної частини котловану, протягом близько 100 м було виявлено 6 зрубних водозабірних колодязів розташованих ланцюжком. Вони впритул підходили до скарпу рову і склалися з товстих дубових плах та дошок, зв'язаних замком типу «риб'ячий хвіст» [42, 338]. Два з них, завдяки кращій збереженості, досліджено.

Перший колодязь був у плані чотирикутною триярусною спорудою з плах та дошок, вкопаних у ґрунт на 1,20-1,30 м. Верхній ярус складав зруб з товстих плах у три вінця за розміром 2,30x2,20 м і був заглиблений на 0,70 м. Другий ярус в два вінця, розміром 1,90x1,80 м, розміщувався всередині першого, на 0,30 м глибше за попередній - на глибині 0,30-0,80 м. Південна стінка даного ярусу несла на собі сліди ремонту з зовнішньої сторони. Другий зруб спирався на дерев'яну обшивку розміром

1,60x1,56 м, яка таким чином становила третій ярус, складаючись з чотирьох чотирикутних плах шириною біля 0,50 м, що спиралися на викладене дошками дно ями. В кутах нижньої обшивки знаходилося по вертикально закріпленому брусу. Їх висота майже дорівнювала висоті колодязя. Схожу конструкцію мав другий колодязь: двоярусність, без вертикальних брусів. На противагу товстим плахам верхнього ярусу першого колодязя, в другого верхній зруб виготовлений з більш тонких дошок. Розміри верхнього зрубу - 2,62x2,46 м, нижнього - 2,20x2,20 м. Дно колодязя викладене сімома дошками завширшки 30x40 см. У трьох кутах покладено невеликій камені, а в південній та східній стінках, між плахами і дошками верхнього й нижнього рівнів забито дерев'яні бруски. Зі сходу, зовнішній і внутрішній ярус скріплено дерев'яним кілочком для додаткової міцності конструкції [43, 52]. Профілі фортечних ровів, зроблені Д. де Боскетом, показують їх з широким плоским дном, яке краще підходило для розмішування на ньому вказаних колодязів.

Іншу ділянку цитadelного рову досліджено в 1988 р. по вул. Московській (між пл. Переяславської Ради і перетином з вул. Покровською). Загальна ширина верхньої частини рову тут складала - 38 м. Глибину з'ясувати не вдалося, хоча й вона значно перевищувала 3 м. Краї його опускалися зверху прямовисно. [9, 12]. У 2005 р. в котловані по вул. Сковороди, 40, частково обуло досліджено верхню частину оборонного рову Черкаського міста. Ширина розкритої ділянки рову складала 24 м. У заповненні рову зустрічалася велика кількість мушель річкових молюсків. За даними геологічного буріння дно рову в цьому місці сягало відмітки 10,8 м [48,6,7].

Відмітимо також цікаву і не менш важливу знахідку у 1955 р. цегляної споруди на площі садиби № 50 по вул. Гімназійній, яка фактично знаходилася на розі вул. Ярової та Гімназійної. Під час земляних робіт було частково відкрито цегляну трубу XVIII ст., котру було помилково визначено як підземний хід XVII ст. [45,2]. Труба тяжіла до вул. Ярової, що знаходиться на місці цитadelного рову і була направлена до р. Труб'яж. На жаль, цей об'єкт так і не було повноцінно досліджено. По скупим фактам випливає, що дана споруда ніяк не могла бути підземним ходом, не лише з-за вузькості отвору, але й через те, що розміщувалася у верхній частині рову. На нашу думку, цегляна труба служила для скидання надлишкової води з рову в ріку. Вона була направлена одним кінцем у рів, а іншим - до Труб'яжа.

Паралельно зовнішньому краю ровів Верхнього і Нижнього міста проходив гласис - пологий земляний насип [51,30]. В обох частинах фортеці гласис зигзагоподібно огинав увесь північно-західний, північний та східний бік цитadelі і північно-західний та західний край Черкаського міста, створюючи додаткову перешкоду уявному супротивнику. Між гласисом і контрескарпом рову широкою смугою проходив прикритий шлях - передова позиція для стрільців з вихідними та вхідними плацдармами. Перед гласисом цитadelі знаходилася еспланада — простір між укріпленнями та міськими будівлями, який, по канонам фортифікації, повинен залишатися відкритим і вільним від забудови. Вона призначалася для спостереження за супротивником, а також для зручності дій як вогнепальної зброї, так і при вилазках гарнізону цитadelі [51,125]. Судячи з планів 1740,1772,1774 рр. в Переяславі еспланада наперекір фортифікаційним правилам, забудовувалася дворами, деякі з них «наповзали» на зовнішній схил гласила Інколи від еспланади залишалася тільки вузька смуга, яка значно розширювалася в східному від Кріпості напрямку. Тому на планах 1772, 1774 рр., інженерами-фортифікаторами позначалася межа до якої «на 130 сажень от крепостного

гласиса сломать надлежит», тобто територія майбутньої еспланади.

Серед укріплень переяславської Кріпості В. В. Вечерський згадує і кронверк - зовнішню допоміжну споруду, яка складалася з бастіону та двох напівбастіонів [11, 144; 51, 51]. Однак аналіз відомих нам планів Переяслава дозволяє повністю відкинути цю точку зору, оскільки даної споруди тут просто не існувало.

Переяслав мав п'ять брам: Михайлівську та Спаську у Замку і Альтицьку (Ільтицьку), Київську, Гайшинську (Гейшиську, Гайтинську) у Нижньому місті [2, 298; 6, 382; 26, 105; 28, 329; 29, 191, 197, 210, 222; 46, 92; 50, 106]. Вони будувалися на старих місцях, де раніше знаходилися ворота давньоруського часу, тому не було ніякої необхідності прорізати чи розкопувати вал в інших частинах фортеці [52, 156-157]. Це зайняло б велику кількість часу і значні витрати ресурсів. Крім того, транспортна вісь, яка пронизувала місто з тих часів, не змінилася. Брами сполучали головні вулиці з зовнішніми шляхами, визначали загальну композицію міських споруд, виділялися як важливі оборонні елементи. Традиційно вони рубалися з дерева, були більш монументальні, ніж башти і не виходили за периметр укріплень та знаходилися у врізах валу. Михайлівська брама отримала свою назву від дерев'яної, а пізніше - кам'яної церкви Архистратига Михаїла. Розташована вона на півдні Замку і шлях від неї упирався в р. Трубіж, тому важко сказати, яку функцію виконувала. На початку XVIII ст. вона вже не відігравала ніякого значення, тому її розібрали, переробивши у вилазку - Михайлівську сортію, а поруч насипали Михайлівський бастіон. Михайлівська брама вулицею сполучалася з Спаською на півночі Замку. Спаська брама названа від Спаської церкви Нижнього міста, з якою була також пов'язана вулицею. Ця вулиця, прямуючи до вказаної церкви, перетиналася з головною міською вулицею - Довгомостенською, яка зв'язувала собою двоє воріт Нижнього міста - Альтицькі (на південному-заході) і Гайшинські (на сході). Перші названі від р. Альти, яка протікала поруч, другі від сусіднього с. Гайшин, куди прямував від них шлях. Шлях від Альтицьких воріт розділявся на три магістралі, які вели відповідно до Києва, Дніпра і на Золотоношу. З Гайшинських воріт прямували на Пирятин і Лубни. Ще одні ворота - Київські знаходилися в північно-західній частині міста. Шлях від них вів на Київ, за що вони й отримали таку назву. В межах укріплень Київський шлях трансформувався у Київську вулицю, котра, в свою чергу, сполучалася з вулицею Довгомостенською і, перетинаючи останню, виходила до рavelіну, через який сполучалася ще із одними цитадельними воротами. Вони розміщувалися між Пречистенським і Єфремівським бастіонами і виконували, судячи з планів фортеці, функцію головних воріт Кріпості. Назва їх невідома, проте не виключено, що саме ці ворота під назвою Пречистенських згадуються в 1666 р., під час повстання козаків Переяславського полку [46, 92]. Цікаво також те, що на усіх, відомих нам Планах Переяслава XVIII ст. Спаська брама не показана.

Від Спаських, Київських і Альтицьких воріт через обводнені рови та ріку були прокладені дерев'яні мости. Вони встановлювалися на стовпах і мали здебільшого просту конструкцію [41, 30]. В разі необхідності міст можна було швидко розібрати чи спалити і так само відновити. Довгий міст, що починався від Гайшинської брами прямував до Задовгомостянських підварок (форштадту), складався з двох земляних

гребель, насипаних між річищами Трубіжа та двох дерев'яних мостів, через них перекинутих. Окрім воріт фортеця сполучалася із зовнішнім світом через вилазки (хвіртки), які прокладалися в товщі валів. У цитаделі відома одна, вище згадана Михайлівська. Нижнє місто, за планами 1739, 1772 і 1774 рр., мало п'ять вилазок, котрі вели до р. Трубіж. Серед них відомі Мировичевська і Трубайлівська [41, 54].

Як робоча сила, на фортифікаційних роботах 1709 р. використовувалися українські козаки та полонені шведи, а під час реконструкції фортечних закріплень 1738-1742 рр. - тільки козаки [5, 509; 10, 84-85; 18, 89; 28, 328; 39, 181]. Солдат використовували лише в тому випадку, коли існувала спеціальна необхідність [10, 84].

На початку XVIII ст. в переяславській цитаделі знаходилося 8 гармат і 2 мортири, а цейхгауз у 1732 р. мистив 280 пудів 15 фунтів (=4 т 486 кг 135 г) гарматного та 80 пудів 1 фунт (=1 т 280 кг 409 г) рушничного пороху [10, 83]. За детальними планами 1772, 1774 рр., цейхгауз входив до великих розмірів артилерійського гарматного двору, розміщеного у східній частині цитаделі між Єфремівським і Цейхгаузьким бастионами. Поруч, північно-західніше двору, біля апарелі Єфремівського бастиону, розташовувалася хата артилерійської канцелярії. Пороховий льох знаходився в північно-західному секторі цитаделі, поблизу валу з Брянським бастионом, інший розміщувався поруч з валом південно-східніше головних воріт, що вели до рavelіну. Гармати встановлювалися по периметру оборонних укріплень Кріпості, а в Нижньому місті було встановлено по одній великій гарматі на чотирьох бастионах [5, 509]. Відоме розслідування Генеральної Військової Канцелярії, протягом 1746-1751 рр., за звинуваченням бунчукового товариша Г. Іваненка на полкового обозного С. Безбородька в нецільовому використанні пороху і мортир. Частину останніх він нібито розпродав, а з інших влаштувалися стрільби для звеселення старшини [26, 108]. В свою чергу, С. Безбородько звинуватив у 1750 р. полкового писаря Я. Каневського у викраденні «артилерійського заліза», що залишилося після пожежі 1748 р. [3, 473]. Згідно з іменним списком 1734 р., в переяславському цитадельному гарнізоні зараховувалося 38 кваліфікованих артилеристів [10, 86]. Документи XVIII ст. згадують також переяславських козаків-артилеристів, а за ревізією переяславського полку 1732 р. в місті нараховувалося 26 козаків полкової артилерії [1, 11, 41; 26, 71, 142]. Про існування гармат безпосередньо свідчать знахідки залізних ядер 7, 35, 38 см у діаметрі на території Нижнього міста (ріг вул. Сковороди і Покровської, підвал колегіуму) та чавунної і свинцевої картечі в західній частині урочища Луг (східна околиця міста) [24, 16].

Плани міста 1772 і 1774 рр. містять проекти повної реконструкції цитаделі, і частково показують укріплення Нижнього міста. Кріпость залишається у тому ж самому вигляді, сформованому останнім ремонтом. Збільшилася кількість апарелів - з 2 до 8. Однак наступна російсько-турецька війна 1768-1774 років, колонізація Північного Причорномор'я призвели до певної консервації оборонних чинників, про що свідчать наступні плани міста 1787 р. та до 1800 р. [4; 12, 75; 36, 208]. На початок 70-х рр. XVIII ст. укріплення Нижнього міста вже руйнувалися і потребували ремонту на відміну від цитаделі, яка перебувала у відносно кращому стані. Автор «Історичного та географічного опису Київського намісництва 1787 р.» описував укріплення Нижнього міста вже як

«фігури ірегулярної» і тут же подавав відомості щодо цитаделі: «в цьому місті невелика регулярна кріпость» [36, 206].

Після другого поділу Речі Посполитої в 1793 р. і зміщення державного кордону далеко на захід, Переяслав опинився в глибині Російської імперії, втративши значення прикордонного міста. Утримувати й доглядати фортецю стало недоцільно, тому 31 березня 1797 р. від імператора Павла I надходить наказ про її ліквідацію [33, 273]. На кінець XVIII ст. дерев'яні брами міста розібрали, гармати вивезли до Київського арсеналу, рови стояли вже без води, а фортечні укріплення поступово руйнувалися від недогляду [5, 510; 18, 89; 28, 329; 37, 42]. Згодом, багаті на чорнозем вали починають приваблювати селітроварників. Спочатку їх за наказом полтавського губернського начальства в 1806 р. віддають на відкуп селітряним заводчикам [39, 181]. Потім передають в оренду князю Кочубею, як це видно зі справи 1812 р. «Об отдаче действительному советнику Кочубею для селитроварения казенных валов в Переяславской крепости» [18, 181; 34]. За свідченням очевидців, власник нібито зобов'язувався відновити вали з відпрацьованої землі, однак обіцянки не дотримав [5, 510]. На початку XIX ст. Переяслав відвідали О. фон Гун, який відмічав: «...місто оточене валом, який розвалився і болотами» та О.І. Левшин, що зазначив: «Давню і дуже гарну фортецю, якою був обнесений Переяслав й тепер ще видно. Я був у ній і з гіркотою бачив, що пам'ятку цю самим часом, здається, з поваги збережену розривають тепер для виварки селітри» [27, 43-44; 44, 250].

План перепланування Переяслава 1810 р. показує схематичні контури валів фортеці з деякими бастионами [22]. В середині XIX ст. співробітники Музею старожитностей при Київському університеті св. Володимира замальовують схематичний план валів Переяслава, який зберігається в науковому архіві ІА НАН України [40]. Протягом XIX ст. вали й рови поступово забудовуються житловими будинками переважно єврейської бідноти [5, 510; 32, 67]. Господарська діяльність жителів Переяслава XIX-XX ст. призвела до знищення валу й рову Кріпості [25; 35]. Трасування розсунутого валу й засипання рову Кріпості сьогодні ледь вгадується по нерівностях поверхні. Валу й рову Нижнього міста «пощастило» більше: до наших днів уціліли сегменти валу з бастионом й рову між вул. Велика та Мала Підвальні і провулком Піонерів, окремо існують останці розсунутого валу паралельно вул. Ковальській, трубізький сектор укріплень повністю знівельований. Сьогодні площа давньої фортеці щільно забудована (переважає приватна забудова) і є середмістям сучасного міста. Нині про колись могутню фортецю нагадують назви вулиць - Кріпосна, Замкова, Ярова, Верхній Вал, Велика Підвальна та Мала Підвальна, провулків - Косогірний, Кривий, Гористий, Валовий Перекат.

Література

1. Аброскін П., Кривошея В., Стасенко О. Київщина козацька: люди і долі / П. Аброскін, В. Кривошея, О. Стасенко. - К.: Вид. дім «Стилос», 2004. - 183 с
2. Андриевский А. Еще страничка из прошлого г. Переяслава / А. Андриевский // Киевская старина. - 1901.-Т. 74. -№9. -С. 277-303.
3. Андриевский А. Страничка из прошлого г. Переяслава / А. Андриевский // Киевская Старина. - 1889. - Т.XXVI. - С. 468-490.
4. Арандаренко Н.И. Атлас карт и видов к запискам о Полтавской губернии / Н.И. Арандаренко. - Полтава, 1851.
5. Архангело-Михайловская церковь в городе Переяславе // ПЕВ. - 1868. - №20. -

Ч. неоф. - С. 508-541.

6. Багалей Д. Состояние полиции в малороссийских городах / Д. Багалей // Киевская старина. - 1882. - Т. I. - № 8. - С. 379-382.

7. Бевз М., Оконченко І. Ідентифікація втраченої оборонної архітектури Львова XVII століття: «Лінія Беренса» / М. Бевз, І. Оконченко // Пам'ятки України: історія та культура. - 2004. - № 1. - С. 26-39.

8. Бузян Г.М., Набок Л.М., Роздобудько М.В., Тетеря Д.А. Нариси з історії давнього Переяслава (до 1100-ліття першої літописної згадки) / Г.М. Бузян, Л.М. Набок, М.В. Роздобудько, Д.А. Тетеря. - К.: вид. Міленіум, 2007. - 264 с.

9. Бузян Г.М., Товкайло М.Т., Буйдук М.М., Колибенко О.В. Звіт про роботу Переяслав-Хмельницької археологічної експедиції в місті Переяслав-Хмельницькому в 1987-88 рр. // НА ІА НАНУ. - 1987-1988/209. - 39 с.

10. Васильєв М.Г. З історії будівництва Переяславської фортеці у 18 сторіччі / М.Г. Васильєв // Переяславська земля і світ людини. -К.-Переяслав-Хмельницький. -1998. - С. 82-89.

11. Вечерський В.В. Кронверк / В.В. Вечерський // Архітектура. Короткий словник-довідник. - К.: Будівельник. - 1995. - С. 144.

12. Вечерський В.В. Плани міст Гетьманщини й національне містобудування / В.В. Вечерський // Пам'ятки України: історія та культура. - 1996. - № 2. - С.3 66-77.

13. Вечерський В.В. Укріплення гетьманської столиці Глухова: нез'ясовані питання еволюції / В.В. Вечерський // Фортифікація України. - Кам'янець-Подільський. - 1993. - С. 11-12.

14. Вечерський В.В. Фортифікації Сумщини / В.В. Вечерський // Пам'ятки України: історія та культура. - 2001. - № 4. - С. 84-91.

15. Вечерський В.В. Містобудівний розвиток Полтави за доби Гетьманщини / В.В. Вечерський // Козацькі старожитності Полтавщини. - Полтава: Криниця. - 1993. - Вип. 1. - С. 26-44.

16. Вечерський В.В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: виявлення, дослідження, фіксація / В.В. Вечерський. - К : вид. дім А.С.С., 2005. - 586 с

17. Вечерський В.В. Середньовічні фортифікації Путивля / В.В. Вечерський // Пам'ятки України: історія та культура. - 2001. - № 1-2. - С. 21-29.

18. Военно-статистическое обозрение Полтавской губернии // Военно-статистическое обозрение российской империи. - СПб.: в типографии Департамента Генерального Штаба, 1848. - Т. XII. - Ч. 3. - 90, 22 с: 4 таб.

19. Глушок О. Bastionні укріплення Правобережжя XVI-XVII ст.: спроба типології / О. Глушок // Наукові записки з української історії. - Переяслав-Хмельницький, 2008. - Вип. 21. - С. 51-55.

20. Житель города Переяслава. Успенская церковь в городе Переяславе / Житель города Переяслава // ПЕВ.-1867. - № 13. - 4. неоф. - С. 12-33.

21. Кирпичников А.Н. Ладога и Переяславль Южный - древнейшие каменные крепости на Руси / А.Н. Кирпичников // Памятники культуры. Новые открытия. 1977. — М.: Наука. - 1977. - С. 417-434.

22. Книга чертежей и рисунков (планы городов) // Полное собрание законов Российской империи. - СПб.: в типографии II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1839. - IV с: 415 илл.

23. Коваленко О.В., Мироненко К.М., Супруненко О.Б. Про залишки фортифікації полтавського форштадту / О.В. Коваленко, К.М. Мироненко, О.Б. Супруненко // АЛЛУ. - 1999. - № 1. - С. 73-75.

24. Колибенко О.В. Археологічні дослідження на південно-східній околиці Переяслава / О.В. Колибенко // Тези всеукраїнської наукової конференції «Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури». - Переяслав-Хмельницький. - 1994. - С. 17-18.

25. Колибенко О.В., Павленко С.В. Вали дитинця середньовічного Переяслава (до історії нищення археологічної пам'ятки) / О.В. Колибенко, С.В. Павленко // Наукові записки з

української історії. - Тернопіль: «Астон», 2007. - Вил. 19. - С. 42-52.

26. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва. Переяславський полк / В. Кривошея. - К.: Вид. дім «Стилос», 2004. - 418 с.

27. Левшин А.И. Письма из Малороссии / А.И. Левшн. - Харьков, 1816. - 206 с.

28. Максимович М.А. О городе Переяславе в первоначальные времена / М.А. Максимович // Собрание сочинений. - К., 1877. - Т. 2. - С. 325-329.

29. Мотыжгинский архив. Акты Переяславского полка XVII-XVIII вв. - К., 1890. - 223 с, XVIII.

30. Моця Б. Козацька фортифікація Лівобережної України. / Б. Моця // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К.: ХІК. — Часи козацькі. — 2003. — Вил. 12. - С. 156-162.

31. Мышлаевский А.З. Крепости и гарнизоны Южной России в 1718 г. / А.З. Мышлаевский. - СПб., 1897.-217 с.

32. Набок Л.М. Містобудівна структура та населення Переяслава з XVII по XX століття / Л.М. Набок // Наукові записки з української історії. - Переяслав-Хмельницький, 2008. - Вил. 21.—С. 64-78.

33. Набок Л.М. Переяславська фортеця / Л.М. Набок // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. - К., 2004. - Вил. 13. - С. 267-273.

34. Об отдаче действительному советнику Кочубею для селитроварения казенных валов в Переяславской крепости. // ЦГИА г. Санкт-Петербурга. - Ф. 1160, оп.2, № 10, л. 101.

35. Об уничтожении остатков старины в г. Переяславе Полтавской губернии // КС. - 1900. -Т. 71. -Ноябрь. -С. 135.

36. "Описи Київського намісництва 70-80 років ХVІ ст. - К.: Наукова думка, 1989. — 390 с.

37. Описи Лівобережної України кінця ХVІІІ-початку ХІХ ст. - К.: Наукова думка, 1997.-325 с.

38. Павловский И.Ф. К истории Полтавской епархии (по архивным данным) / И.Ф. Павловский — Полтава: Изд. Полтавской Архивной комиссии, 1916. — 182 с.

39. Переяслав. // Городские поселения в Российской империи. - Спб., 1864. - Т. 4. - С.179-183.

40. План валов в г. Переяславе Полтавской губ. // НА ІА НАНУ. - Ф. 13. - №26.

41. Пляшко Л.А. Подорож до міста ХVІІІ століття /Л.А.Пляшко. — К.: Наукова думка, 1980.-151 с.

42. Сикорский М.И. Исследования в Переяславе-Хмельницком / М.И. Сикорский // АО 1979 г. - М.: Наука. - 1980. - С. 337-338.

43. Сикорский М.И., Махно Е.В., Бузян Г.М. Отчет о работе Переяслав-Хмельницкой археологической экспедиции за 1979 г. / М.И. Сикорский, Е.В. Махно, Г.Н. Бузян//НА ІА НАНУ. - 1979/119.-79 с.

44. Синицкий Л. Малороссия по рассказам путешественников конца прошлого и начала нынешнего столетия. /Л. Синицкий // КС - 1892. - Т. XXXVI. - № 2. - С. 226-259.

45. Сікорський М.І. Археологічні розкопки в м. Переяславі-Хмельницькому в 1955 р. / М.І. Сікорський // НА ІА НАНУ. - 1955/26. - 6 с.

46. Стецюк К.І. Переяславське повстання 1666 р. / К.І. Стецюк // УІЖ. - 1958. - № 4. - С.85-97.

47. Тетеря Д.А. Матеріали до історії Переяслава кінця ХVІ—ХVІІІ ст. / Д.А. Тетеря // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. - К.: ХІК. Часи козацькі, 2003. - Вил. 12, - С 48-54.

48. Тетеря Д.А., Бузян Г.М. Звіт про археологічні дослідження у м. Переяславі—Хмельницькому в 2005 р. / Д.А. Тетеря, Г.М. Бузян // НА ІА НАНУ. - 2006/ - 44 с

49. Тетеря Д.А., Товкайло М.Т. Пізньосередньовічний Переяслав часів Острозьких (за археологічними матеріалами) /Д.А.Тетеря, М.Т. Товкайло // Острогіана в Україні і Європі. - Старокостянтинів, 2001.-С. 139-149.

50. Харламов В.О. Расписной список Переяслава 1701 г. /В.О. Харламов// Тези

всеукраїнської наукової конференції «Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури». - Переяслав-Хмельницький. - 1992. - С. 105-106.

51. Шперк В.Ф. Фортификационный словарь / В.Ф. Шперк. - М.: Изд. ВИА, 1946. - 126 с.

52. Юрченко О.В. Давньоруська спадщина пізньосередньовічного Переяслава / О.В. Юрченко // Наукові записки з української історії. - Переяслав-Хмельницький, 2005. - Вип. 16. - С. 155-164.

53. Юрченко О.В. Цитадель пізньосередньовічного Переяслава / О.В. Юрченко // Український історичний збірник. - К. - 2006. - Вип. 9. - С. 465-483.

54. Яковлев В.В. История крепостей / В.В. Яковлев. - М.: ООО «Фирма «Издательство АСТ»; СПб.: «Издательство Полигон», 2000. — 400 с.

Олександр Харлан (Дніпропетровськ), старший науковий співробітник НДІ пам'яток охоронних досліджень, кандидат архітектури

Історико-містобудівні дослідження містечка Царичанки

Сучасний населений пункт Царичанка — селище міського типу Царичанського району Дніпропетровської області, в якому вже мало що нагадує про його стародавнє походження. Не дивлячись на відомість назви поселення, його історія — ще одна біла пляма на мапі Дніпропетровщини. Лише поодинокі дослідники згадують історичні віхи існування Царичанки в своїх працях, найбільш повна інформація про поселення і навколишню територію і досі міститься в загальновідомій праці «Історія міст і сіл УРСР» [7, 850-880].

Територія поселення знаходиться на правому березі р. Орелі (лівої притоки Дніпра) на величому мису, що утворився в долині злиття з невеличкими річками Царичанка та Прядівка. Ці землі були заселені людьми з часів нового кам'яного віку¹.

На території, що обмежується з північного та південного сходу руслом Орелі, а з північного заходу великою горою під назвою Калитва, в місці де проходив давній шлях, за часів гетьмана Самойловича тут оселилися козаки Гаврило Сало та Олексій Кочерга [2, 168; 7, 850]. Дослідники вказують 1604 р. як рік заснування Царичанки [13, 301].

Особливо активно ця територія заселялася у др. пол. XVII ст. за рахунок вихідців із Поділля. В 1673-1674 рр. поруч із засновниками Царичанки оселилися вихідці з Уманщини та інших місцевостей Правобережжя, що потерпали від татарських нападів [5, 48]. Про укріплення того часу поки що не виявлено матеріалів, але зрозуміло, що певні заходи з посилення новоутворених помешкань проводилися вже в той час. Світло на планувальну структуру перших укріплень можуть пролити археологічні дослідження горішньої частини Царичанки, що до сьогодні зберігає назву Замок і прилеглих до неї територій. Уже в 1677 р. Царичанка згадується як сотенне містечко Полтавського полку [14, 844]. Й інші населені пункти, що розташовувалися вздовж русла Орелі стали центрами сотень. Зрозуміло, що сотенні міста також укріплювалися. Але про рівень фортифікацій Царичанки та їх специфіку важко щось казати на даному

¹ Про заселення цих земель у давні часи свідчить відкрита в урочищі Парашина Гребля стоянка нового кам'яного віку (близько IV тисячоліття до н.е.). На території селища розкопано також кілька курганів доби бронзи (III—II тисячоліття до н.е.). Див.: Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська область. - К., 1969. - С. 850.

Олена Тигова (Київ) Культурна спадщина як чільна складова державотворчих процесів сучасної України.....	3
--	---

/ . ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

Супруненко Олександр (Полтава) Тарас Шевченко і пам'ятки археології Полтавщини.....	7
Коваленко Володимир (Чернігів) Старожитності українського козацтва у творчій спадщині Тараса Шевченка.....	17
Юрченко Олександр (Переяслав-Хмельницький) Переяславська фортеця XVIII ст.....	24
Харлан Олександр (Дніпропетровськ) Історико-містобудівні дослідження містечка Царичанки.....	34
Тетеря Дмитро (Переяслав-Хмельницький) Матеріали з археологічних досліджень на території садиби Михайлівського монастиря XVIII ст. у Переяславі.....	43
Луценко Костянтин (Чернігів-Київ) Зруйновані об'єкти культурної спадщини на території Свято-Миколаївського Пустинно-Рихлівського монастиря.....	49
Баюк Віктор (Луцьк) Розвідкові роботи на подвір'ї костелу Св. Діви Марії та кляштору Св. Домініка ордену домініканців у Луцьку.....	51
Пивоваров Сергій (Київ). Ільків Микола (Чернівці) Археологічні знахідки козацької доби з Хотинської фортеці (дослідження 2013 р.).....	57
Івакін Всеволод, Квігницький Максим, Козюба Віталій, Толкачов Юрій, Починок Ельвіра, Хамайко Наталя, Чміль Леся (Київ) Археологічні пам'ятки Межигір'я (нові дослідження).....	63
Перепелиця Алла (Чигирин) Курінь-вартівня резиденції Б.Хмельницького в Чигирині (1648-1678 рр.).....	70
Мироненко Людмила (Київ) Будівля початку XVIII ст. на подвір'ї резиденції І. Мазепи на Гончарівці.....	76
Пуголовок Юрій (Полтава) Споруда XVIII ст. з території "Нового міста" у Полтаві.....	80
Строєнь Людмила (Тернопіль) Замковий папач у Скотаті (спроба історичної реконструкції за матеріалами археологічних досліджень).....	84

Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: 36.

- Н73 наук, праць / О.М.Титова (відлов, ред.), Біляєва С.О., Виноградська Л.І. [та ін.] ; Наук.-досл. центр "Часи козацькі", Укр. т-во охорони пам'яток історії та культури, Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК. Істор.-культ, ас-ція "Україна-Туреччина", Ін-т мовознавства ім О.О. Потебні НАН України. - К. : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК. 2014. - Вип. 23. - 618 с - (Серія : «Бібліотечка «Часи козацькі»).

До збірки вміщено статті та повідомлення, в яких висвітлюються результати вивчення пам'яток археології, історії, архітектури, писемності українського козацтва, колекцій у музейних збірках, дослідження об'єктів кримськотатарської та османської культурної спадщини.

Для всіх, хто цікавиться історією, археологією, проблемами мовознавства та пам'яткознавства пізнього середньовіччя.